

Erken Bizans Dönemi'nde Grifon Kulplu Kandiller ve Antalya Müzesi'nden Bilinmeyen Bir Örnek*

Early Byzantine Lamps with Griffin-Head Handle and an Unknown Example from Antalya Museum

Ahmet ARI

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ARI

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Nevşehir,
Türkiye

ORCID: [0000-0003-4151-1870](https://orcid.org/0000-0003-4151-1870)
e-mail: ahmetari@nevsehir.edu.tr

Başvuru/Submitted: 21.02.2024
Kabul/Accepted: 14.07.2024

Atf: Arı, Ahmet, "Erken Bizans Dönemi'nde Grifon Kulplu Kandiller ve Antalya Müzesi'nden Bilinmeyen Bir Örnek", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Aralık 2024): 317-341.

Citation: Arı, Ahmet, "Early Byzantine Lamps with Griffin-Head Handle and an Unknown Example from Antalya Museum", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (December 2024): 317-341.

Lisans/License:

Öz- Müzeler ve özel koleksiyonlarda bulunan ve 4. ve 7. yüzyıllar arasına tarihlenen çok sayıda grifon başlı kulpa sahip bronz kandiller, kökeni Antik çağlara dayanan kandillerde görülen uygulamanın erken Bizans döneminde de yaygın olduğunun kanıtıdır. Genellikle yassı yuvarlak gövdeli, tek veya çok burunlu kandillerde görülen grifon figürü, kandil kulpunun gövdeye doğru uzandığı kısımda yer almaktadır. Erken Bizans dönemine tarihlenen örneklerin çoğunluğunda grifon başının üstünde ya da gaga ile yağ deliği kapağı arasında bir haç bulunur. Çalışmanın konusunu grifon biçimli kulpa sahip kandillerin bir örneği olan ve şu an Antalya Müzesi'nde sergilenen kandil oluşturmaktadır. Antalya Gebiz'de bulunan ve müzeye müsadere yoluyla getirilen eserde yer alan grifon başının diğer örneklerle göre daha basit bir işçilikle ve stilize olarak yapılması eserdeki tasvirin grifon başı olduğunun tespitini zorlaştırmaktadır. Bu sebeple, eserin diğer koleksiyonlardaki benzer kandillerle karşılaştırılıp detaylı bir şekilde incelenerek tanıtılması, tarihlendirilmesi ve yapım yerinin tespiti amaçlanmaktadır. Bu makalede öncelikle bronz kandillerin tiplerinden, ışığın, aydınlatma gereçlerinin ve özellikle grifon kulplu kandillerin Bizans toplumdaki yerinden bahsedilmiştir. Daha sonra müze ve koleksiyonlarda bulunan grifon kulplu kandillerin tipleri değerlendirilerek, Antalya Müzesi'nde bulunan kandilin detaylı incelemesi yapılmıştır. Bu karşılaştırmalı anlatım ile Antalya Müzesi'nde yer alan kandil daha detaylı tartışılarak, Bizans dönemi grifon kulplu kandiller arasında fazla görülmemiş bir örnek olduğu ve önemi açıklanmıştır. Bu çalışmayla aynı zamanda grifon kulplu kandillerin iyi işçilikle yapılmış, 4. ve 5. yüzyıllara tarihlenen örnekler ve stilize olmuş, 6. yüzyıla tarihlenen örnekler olarak iki farklı grupta incelenmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler- *Bronz kandiller, Grifon, Erken Bizans Dönemi, İlahi Işık, Antalya Müzesi, Dumbarton Oaks Koleksiyonu.*

Abstract – Lamps with griffin's head handle which were preserved in museums and private collections and dated between the 4th and 7th centuries prove that the practice of decorating lamps with this motif was also popular in Early Byzantium. The griffin's head, which was generally used in lamps with single or double nozzle, was placed where the handle reaches the body. In most of the examples dated back to the Early Byzantine era, there is a cross placed on the head of the griffin or between the beak and the lid of the lamp. In this article, one of the examples of these griffin-headed lamps was examined. Since its simpler and stylized decoration compared to other examples from other collections, it is hard to define whether this head belongs to a griffin or another animal. Therefore, in this article, the lamp was compared with other examples in order to find the exact date and place of production and to prove that the head represents griffin. This article starts with an explanation of the different kinds of Byzantine lighting devices and their symbolic meaning in Byzantium and then moves to the discussion of the place of griffin lamps with crosses in Byzantium and finally describes and discusses the lamp from Antalya Museum. This comparative study enabled us to discuss the Lamp from Antalya Museum in detail. It also proved that this Lamp from Antalya Museum was one of the rare examples in Anatolia and the griffin headed lamps should be examined in two groups: one group includes lamps with realistic decoration and date back to the 4th or 5th century, and the other group constitutes of the lamps with stylized griffin heads and date back to 6th century.

Keywords- *Bronze lamps, Griffin, Early Byzantine Era, Divine Light, Antalya Museum, Dumbarton Oaks Collection.*

* Bu makale, Antalya Müze Müdürlüğü'nün 23.08.2022 tarihli ve E-77492378-155.01-2838202 sayılı izni ile yapılan "Antalya Müzesi'nde yer alan Bizans Dönemi Maden Kandiller ve Tılsımlı Objeler" konulu çalışmadan üretilmiştir.

Yayın Tarihi	26 Aralık 2024
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Date of Publication	26 December 2024
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Examples from numerous private collections and museums prove that bronze oil lamps were produced in various forms during Early Byzantium. These forms mostly derive from pagan examples, but with Christianity, new motifs such as crosses were also added, and the meanings of pagan motives also evolved. Recent studies on the typology of Byzantine lamps have enabled the classification of these lighting devices into specific categories. In general, metal oil lamps have two main forms; closed lamps with a nozzle or nozzles and open lamps without a nozzle designed to be used with a float wick. Oil lamps with a closed container have a basic form with one or multiple spouts to place the wick, a circular or bulbous body on which there is a filling hole closed with a lid, and finally a handle. Lamps with nozzles generally have a circular base with a hole inside so that they can be placed on lampstands, and some have hooks to be hung by chains. Metal oil lamps with nozzles can also be categorized as lamps with circular or rounded bodies and in the form of animals or a sandaled foot. Each has one or multiple nozzles. Among these, the curved handles of oil lamps were modelled as griffin or horse heads and mostly surmounted by crosses or doves.

One of these closed lamps with a nozzle is preserved in the Antalya Museum. This lamp has a round body with one elongated nozzle and a domed lid for the filling hole. The hand is semi-circular in

shape and ends with a griffin's head. In contrast to other lamps with griffin-headed handles, the cross in this lamp was placed between the beak of the griffin and hinge of the lid. This copper alloy bronze lamp was cast in one piece, except for the lid for the filling hole, which was made separately and attached to the lamp by a hinge. It measures 15 cm in length and 8 cm in height (including the handle), and the body is 5.5 cm in diameter. The griffin head is stylized with horse-like ears, a triangle head, and swallowed eyes. The manes are simply determined by three knobs at the back of the handle. In other examples, the griffin's beak is usually open and holds a sphere in its mouth, but in this artifact, the beak of the griffin is closed since the cross combines the beak and the hinge. However, the presence of the sphere is still recognizable. This object has two identical examples from two different collections: one is preserved in the Dumbarton Oaks Collection in Washington, D.C., and the other in the Musée d'Art et d'Histoire in Geneva. Both are displayed with their lampstands, while the lamp in the Antalya Museum lacks the lampstand. Nonetheless, when it comes to their stylistic features, the lamps exhibit no discernible differences. The Dumbarton Oaks and Geneva examples also have a round body and one nozzle, and their handles are in the form of a griffin head. The crosses in these lamps are also placed between the beak and the lid. Manes are in the shape of a knob. The only difference between these three objects is the number of the knobs. While the one in the Antalya Museum has three knobs, the others have four knobs on the handle. There is no available information concerning the provenance or production place of the lamp exhibited at the Antalya Museum. It was found during an illegal excavation in Antalya and brought to the museum via confiscation. Therefore, in order to make presumptions about the possible origin of this object, one must take into account the provenance and manufacturing place of the other two examples. Given that those oil lamps were produced and found in Syria, it is plausible to suggest that the object in the Antalya Museum was also produced in Syria and transported to Lycia by trade. Syria is one of the regions where bronze oil lamps, especially with griffin head decoration, were manufactured for both local consumption and trade. This fact can also serve as proof to assume that the Oil Lamp from the Antalya Museum was manufactured in Syria.

The aim of this article is to present the bronze oil lamp from the Antalya Museum, providing its description and manufacturing process. Additionally, it seeks to compare it with similar examples to discuss the similarities between these objects and make assumptions about their production place. This comparative analysis will also reveal that the head decorating the handle of the lamp belongs to a griffin. This identification is significant because, at first glance, it is challenging to recognize the griffin head, with some potentially mistaking it for a handle with a horse head. However, if this were the depiction of a horse, the mane would be flat and depicted with incised decoration, and the head and nose of the horse would be flat. As can be seen on oil lamps with horse-headed handles, even if they are stylized, the manes are not in the shape of the knob, and the heads are closer to a rectangular shape rather than triangular.

This article will begin by introducing different categories of bronze oil lamps and explaining their possible functions for Byzantines. This will involve discussing not only the meaning of morphologic features and their symbolic value but also the Byzantine perception of this object. Subsequently, this paper will provide examples of other oil lamps with griffin head handles from other collections to evaluate their styles and different types. By doing this, this paper aims to demonstrate the extent of griffin lamp production, the variations in griffin styles across different workshops, and to discuss the meaning of griffin lamps for the Byzantines. Ultimately, the paper will provide a comprehensive discussion of the oil lamp from the Antalya Museum.

GİRİŞ

İnsanlığın temel ihtiyaçlarından biri olan aydınlanma, ateşin bulunması ve kontrol altına alınmasından itibaren tarih boyunca sosyo-ekonomik gelişmelere, insanların beğenisine ve ihtiyacına bağlı olarak çeşitlenen gereçlerle sağlanmıştır.¹ Hem dini hem de sivil yapılarda, ayrıca mezar hediyesi ve adak eşyası olarak kullanılmaları aydınlatma gereçlerini toplum içerisinde önemli bir yere getirmiş ve bu eserlere farklı anlamlar ve fonksiyonlar yüklenmesini sağlamıştır.²

Bizans döneminde de hem dini hem de gündelik hayatta aydınlanmanın sağlanması için kullanılan bu gereçler pişmiş toprak, cam ve çeşitli madenlerden üretilmiş olup malzeme, işlev, form ve süslemelerine göre farklı gruplara ayrılmaktadır. Literatürde oldukça geniş bir yer tutan Bizans dönemi aydınlatma gereçlerinin madeni olanları da kendi içerisinde işlev ve formlarına göre alt başlıklara ayrılmaktadır. Bunlar; kandil ayağı olarak kullanılan mum veya kandil taşımak için tasarlanmış *kandelabrum*, disk, kare, dikdörtgen ve haç gibi çeşitli formlarda tasarlanan birden fazla cam kandili taşıyabilen *polykandilionlar* ve metal kandillerdir.³

Maden aydınlatma gereçlerinin belki de en kalabalık grubunu oluşturan kandiller, taşınması ve gündelik yaşamda kullanılması kolay olduğu için birçok toplumda rağbet görmüştür. Helenistik, Roma ve Bizans döneminde geniş bir kullanım alanına sahip olan bu aydınlatma gereçlerinin farklı formlarda üretilmiş örnekleri günümüze gelmiştir. Birden çok forma sahip, temel olarak içine yağ konulup bir fitil yardımıyla ışık sağlayan aydınlatma gereçlerini tanımlamak için kullanılan kandil kelimesi ise Latince kökenli “*candela*” dan dilimize geçmiştir. *Candela* kelimesi aslında Latince mum, aydınlatan ve parlayan anlamlarına gelmektedir.⁴ Yunanca kaynaklarda ışık anlamında ve aynı zamanda tek başına duran kap biçimli kandil ya da tek başına bir ışık sağlayan gereç anlamında kullanılmıştır.⁵ Bir aydınlatma gereci olarak kandilin Yunancada *lykhos* Latince *lychnus* ve *lucerna* olarak da

¹ Filiz İnanan, “İzmir Arkeoloji Müzesi’nden Bir Grup Pişmiş Toprak Kandil”, *Sanat Tarihi Dergisi* 16/1 (2007): 49-65; Gülgün Köroğlu ve Ozan Hetto, “Ayşe Mina Esen Koleksiyonu’ndan Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Kandillerinden Örnekler”, içinde *24. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı*, ed. Enes Kavalçalan (Nevşehir: Hacı Bektaş Üniversitesi Yayınları, 2021), 405-427.

² Akın Temür ve O. Alper ŞİRİN, “Amisos’tan Boğa Başı Formunda Bir Kandil ve Kandelabrum”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/56 (2018): 234; Köroğlu ve Hetto, “Ayşe Mina Esen Koleksiyonu’ndan Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Kandillerinden Örnekler”, 407.

³ Bizans dönemi metal aydınlatma gereçleri ve grupları için bkz. Laskarina Bouras, “Byzantine Lighting Devices”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/3 (1982): 479-491; Bouras, “Lighting, Ecclesiastical”, içinde *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kazhdan (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), 1227-1228; Meryem Acara ve Bedia Yelda Olcay, “Bizans Döneminde Aydınlatma Düzeni ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesi’nde Kullanılan Aydınlatma Gereçleri”, *Adalya II* (1998): 249-266; Meryem Acara, “Bizans Döneminde Maden Aydınlatma Araçlarının Kullanımı ve Orta Bizans Dönemi Polykandilionları”, içinde *Ortaçağ’da Anadolu. Prof. Dr. Aynur Durukan’a Armağan*, ed. Nermin Şaman Doğan (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2002), 24-28; Zeliha Demirel-Gökçalp, “Erken Bizans Dönemine Ait Dört Bronz Polykandilion”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2004): 45-58; Zeliha Demirel-Gökçalp, “Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller ve Bir Tipoloji Önerisi”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2002): 173-200; Laskarina Bouras ve Maria G. Parani, *Lighting in Early Byzantium* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2008), 5-14; Ioannis Moutsianos, “Lighting Devices in Byzantium: Comparisons in Time and Space”, içinde *Glass, Wax and Metal Lighting Technologies in Late Antique, Byzantine and Medieval Times*, ed. Ioannis Moutsianos ve Karen S. Garnett (Oxford: Archaeopress, 2019), 54; Oğuz Koçyiğit, “Troya Müzesi’nde Bulunan Bizans Dönemi Metal Aydınlatma Araçları”, *Art-Sanat* 20 (2023): 334.

⁴ Kökeni *Candela*’ya dayanan ‘Candle’ kelimesi bazı Avrupa dillerinde de örneğin İngilizcede mum, aydınlanma anlamlarında kullanılmaktadır. *The Oxford Dictionary of Byzantium* isimli yayında ‘Candles’ olarak adlandırılan bölümde Bizans döneminde mum kullanımıyla ilgili açıklama görmektedir. Bkz. Robert F. Taft ve Alexander Kazhdan, “Candles”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kazhdan (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), 371-372. *Candela* kelimesi hakkında diğer açıklamalar için bkz. Sedef Çokay, *Antik Çağda Aydınlatma Araçları*, (İstanbul: Eskiçağ Enstitüsü Yayını, 2000), 7-9; Filiz İnanan, “İzmir, Tire, Bergama ve Ödemiş Müzelerindeki Bizans Dönemi Pişmiş Toprak Kandiller”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ege Üniversitesi, 2004), 7-8.

⁵ Manastır Tipikonlarında, örneğin Pantokrator Manastırı Tipikonu’nda, Kanela tek başına duran ve tek başına ışık sağlayan objeleri tanımlamak için kullanılmıştır. Bkz. Bouras, “Byzantine Lighting Devices”, 479; Bouras, “Lighting, Ecclesiastical”, 1227-1228; Maria Xanthopoulou, *Les Lampes en Bronze à l’époque Paléochrétienne* (Turnhout: Brepols, 2010), 39; Özgü Çomezoğlu, “Andriake B Kilisesi’nden Bronz Objeler”, *Adalya* 16 (2013), 309.

isimlendirildiği bilinmektedir.⁶ Kandillerde yanıcı madde olarak zeytinyağı, susam yağı, balık yağı gibi yağlar kullanılmış, aydınlanmayı sağlayan fitil için ise keten ve kenevir kullanılmıştır.⁷ Kandiller yağ haznesine göre değerlendirildiğinde iki temel farklılığa sahiptir; bunlar yağ haznesi kapalı olanlar ve yağ haznesi açık olanlardır.⁸ Yağ haznesi açık olanların bir tipi kap ya da kantharos biçiminde kandil olarak adlandırılanlardır. Bu kandiller üstte konik, altta bilezik formu ve kapalı bir gövdeye sahiptir. Ağzuları ise açıktır. Bu tip kandillerin içine yağ konulur ve yağın içerisine bir fitil yerleştirilir. Bu eserler sütun biçiminde bir kandil ayağı üzerine ya da bir zemin üzerine konulmak için tasarlanmıştır. Bazıları ağızlarındaki halka sayesinde hem asılarak hem de oturtularak kullanılabilirken bazıları ise ağız kısımlarında halka bulunmadığı için sadece bir zemine konularak kullanılmaktadır.⁹ Bu kandillerin tasvirlerde kullanılmış benzer örnekleri Riha pateni üzerinde bulunan altın yaldızlı komünyon sahnesinde kiborium üzerine oturtulmuş şekilde kullanılan kandillerdir.¹⁰ Açık kandillerin bir diğer tipi de gövdesi ajur tekniğinde süslenmiş olan kandil zarflarıdır. Bu eserler açık bir gövdeye sahip olmaları nedeniyle içerisine cam bir kandil yerleştirilerek kullanılmışlardır. Tek başına bir kandil olarak kullanılmamasına rağmen çoğu yurtdışı yayında ajur tekniğinde süslenmiş lamba ya da kandil olarak geçmektedir. Bu eserler hem bir yüzeye oturtularak hem de ağız kısımlarındaki halkalardan anlaşıldığı üzere bir yere asılarak kullanılabilir.¹¹ Bu iki açık kandil tipi, aydınlatma araçlarının ve kandillerin genel tipolojisini yapan Xanthopoulou tarafından *kandela* olarak adlandırılmıştır. Bunlardan gövdesi ajur tekniğinde süslü olan kandiller ajur tekniği *kandela*, diğerleri ise *kantharos kandela* olarak ayrılmıştır.¹²

Bu makalenin de konusunu oluşturan kandil türlerinden kapalı olarak tanımlanan örnekler, kapalı bir yağ haznesi (*infundibulum*), içine yağın konulacağı yağ doldurma deliği ve kapağı (*discus*), kandilin ışık vermesini sağlayan fitilin konulduğu burun (*rostrum*) ve kulpa (*manibrium*) sahiptir.¹³ Üzerlerinde bulunan halka yardımıyla bir zincirle asılarak kullanıldığı gibi, kaidelerindeki içe doğru daralan delik sayesinde bir kandil ayağına oturtularak da kullanılmışlardır. Bazı örneklerde hem zincir halkası hem kaide görülebilse de bazı örneklerde sadece içe doğru daralan bir deliği olan kaide yer almaktadır. Pişmiş topraktan yapılan örneklerinin de çoğunlukta olduğu bu kandillerin metal örnekleri genellikle bakırın içine bir miktar kalay konularak elde edilen bronzdan döküm tekniğiyle yapılmıştır.¹⁴ Çeşitli form ve süslemeleriyle karşımıza çıkan bu kandiller, teknik, form ve süsleme açısından Helenistik ve Roma döneminde üretilen örnekler temel alınarak tasarlanmıştır. Bunun yanı sıra, Hristiyanlığın doğuşuyla

⁶ Henry Beauchamp Walters, *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*, (London: Printed by Order of the Trustees, 1914), XII; Robert Jacobus Forbes, *Studies in Ancient Technology: Heat and Heating Refrigeration Light*, Vol. 6 (Leiden: Brill, 1966), 151; Çokay, *Antik Çağda Aydınlatma Araçları*, 9; Demirel-Gökalp, “Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller”, 173; İnanan, “İzmir, Tire, Bergama ve Ödemiş Müzelerindeki Bizans Dönemi Pişmiş Toprak Kandiller”, 8; Feride İmrana Altun ve Gülsüm Elif Erginer, “İzmir Arkeoloji Müzesi Envanterine Kayıtlı Bir Grup Bronz Eser”, *Sanat Tarihi Dergisi* 29/2 (2020): 544.

⁷ Forbes, *Studies in Ancient Technology*, 149; Demirel-Gökalp, “Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller”, 173; Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 3-4.

⁸ Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 6-8; Ioannis Motsianos, “Lighting Devices in Byzantium: Comparisons in Time and Space”, 54-56.

⁹ Anadolu’daki kantharos örnekleri için bkz; Çömezoğlu, “Andriake B Kilisesi’nden Bronz Objeler”, 309-11; Türkiye ve yurtdışı müzelerdeki örnekler için bkz; Susan A. Boyd, “A ‘Metropolitan’ Treasure from a Church in the Provinces: An Introduction to the Study of the Sion Treasure”, içinde *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium*, Susan A. Boyd and Marlia Mundell Mango (Washington DC: Dumbarton Oaks, 1992), 27-28; Ahmet Arı, “Bir Hazine, Beş Koleksiyon: Sion (Kumluca) Hazinesi’nin Toplu Olarak Yeniden Değerlendirilmesi”, içinde *Antalya Müzesi 100 Yaşında: Antalya’nın Arkeolojik Mirası*, Cilt 2, ed. Mustafa Demirel ve diğerleri (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022), 135; Ahmet Arı, *The Sion Treasure Reconsidered: The Biographies and Multivalence of Sacred Silver Objects in Sixth-Century Byzantium*, *Studies in Byzantine Cultural History* 5 (Oxford: Routledge, 2024), 25-26.

¹⁰ Riha Pateni için bkz. Marlia Mundell Mango, *Silver from Early Byzantium: the Kaper Koraon and Related Treasures* (Baltimore: Walters Art Gallery, 1986), no. 35; ayrıca bkz. Çömezoğlu, “Andriake B Kilisesi’nden Bronz Objeler”, 310.

¹¹ Kandil zarfı örnekleri için bkz. Susan A. Boyd, “A Bishop’s Gift: Openwork Lamps from the Sion Treasure”, içinde *Argenterie Romaine et Byzantine: Actes de la Table Ronde*, ed. F. Baratte (Paris: De Boccard, 1988), 191-209.

¹² Xanthopoulou, *Les Lampes en Bronze à l’époque Paléochrétienne*, 39-45; Ayrıca bkz; Çömezoğlu, “Andriake B Kilisesi’nden Bronz Objeler”, 309.

¹³ Walters, *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*, XII; Demirel-Gökalp, “Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller”, 173.

¹⁴ Demirel-Gökalp, “Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller”, 174.

pagan sembollere farklı anlamlar yüklenip pagan geleneğine ait süslemelerin yanında haç, kristogram gibi Hristiyan sembolleri de eklenmiştir.¹⁵ Bronzdan yapılan bu kapalı yağ hazneli kandiller, gövdesi, burun sayısı ve süslemesi dikkate alınarak kendi içerisinde de çeşitli tiplere ayrılmıştır.¹⁶ Gövdeleri açısından bakıldığında yuvarlak gövdeli, yassı yuvarlak gövdeli, ayak ya da hayvan formunda kandiller ve her biri de burun sayısı dikkate alınarak tek burunlu ya da çok burunlu olarak farklı tiplere ayrılabilir. Bu tip kandillerin kulplarında, gövdelerinde ve yağ deliği kapaklarında çeşitli süslemeler görülmektedir. Gövdelerdeki süslemeler Hristiyanlığın yaygınlaşmasından itibaren ağırlıklı olarak haç ve kristogram motiflerinden oluşmaktadır. Kulplar genellikle halka şeklinde olup, kulpun yağ deliğine bağlandığı kısımda ya da kulpun önünde, bitkisel motifler, haç motifleri, hayvan veya grifon figürleri bazen tek başına bazen birbiriyle iç içe tasvir edilmiştir. Yağ deliği kapakları ise hayvan ya da insan figürü, istiridye kabuğu motifleri ile süslenmiş ya da yukarıya doğru daralan külah ya da kubbe formunda yapılmıştır.¹⁷

Bu çalışmada, kapalı yağ hazneli kandiller grubuna giren, yassı yuvarlak gövdeli, tek burunlu ve kulpunda grifon tasviri olan kandil incelenecektir. Buradaki amaç, Antalya Müzesinde sergilenen bu kandilin detaylı tasvirini yapmak, yapım yerini tartışmak ve kandilin Bizans dönemi grifon kulplu kandiller içerisindeki yerini anlamaya çalışmaktır. Eserin detaylı olarak incelenmesi ve üzerindeki tasvirin kesin olarak tanımlanabilmesi için Bizans dönemine ait diğer grifon tasvirli örnekler de incelenecektir. Bu incelemeler kandilin kulpunda yer alan figürün grifon figürü olduğunun kanıtlanmasına yardımcı olacaktır. Kandilin diğer müzelerdeki örneklerle karşılaştırılması eserin Anadolu'da bilinmeyen bir örnek olduğunu, yurtdışı müzelerindeki örnekler arasında da benzerlerinin az bulunduğunu ve bu eserin stilize olmuş geç dönem örnekleri arasında incelenmesi gerektiğini gösterecektir.

Bizans döneminde aydınlatma gereçleri incelenirken eserlerin metafizik anlamlarının da değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sebeple öncelikle aydınlatma gereçlerinin sembolik anlamı ve grifon kulplu kandillerin Bizans dönemindeki yeri tartışılarak eserin Bizans dönemindeki spiritüel değeri açıklanacaktır.

1. Bizans Dönemi'nde Aydınlatma

Bizans döneminde kandiller diğer aydınlatma gereçleri gibi, ışığa ve bunu sağlayan nesnelere verilen metafizik anlamlar sebebiyle mekânın aydınlatılması gibi temel işlevlerinin yanında ikincil bir işlev olarak sembolik anlamlar da taşımaktadır. Bu eserler Bizanslılar tarafından yalnızca ışık veren somut bir obje olarak görülmemiş, aynı zamanda Hristiyanlıkta önemli bir yere sahip olan ilahi ışığın sağlayıcısı olmuş hem de bir adak eşyası, kurtuluşa ermenin bir yolu ve kötülüklerden koruyucu tılsımlı objeler olarak algılanmıştır. Kandillere olan bu yaklaşım onların birden fazla fonksiyona sahip olmasına neden olmuştur.¹⁸ Kandillerin ve diğer aydınlatma gereçlerinin bu çok fonksiyonluluğu ya da diğer bir deyişle çok değerliliği bu eserlerin kilise içerisinde, mezarlarda ve evlerde kullanımının önemini artırmıştır. Özellikle kiliselerde kullanımı gerekli eserler haline gelmiş ve kullanıldıkları yere göre farklı anlamlara bürünmüştür. Kilisede, günlük kullanımının yanı sıra törenler sırasında, bayramlarda ve

¹⁵ Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 1.

¹⁶ Bronz kandillerin tipolojisi ile ilgili detaylı ve rehber niteliğinde yayınlar Xanthopoulou ve Zeliha Demirel-Gökalkp tarafından yapılmıştır. Xanthopoulou bronz kandilleri, kandillerin kulplarındaki süslemeleri ve kandil formlarını da dikkate alarak 17 farklı başlık altında incelemiştir. Bu ayrımı yaparken her bir hayvan motifini ayrı bir tipte incelemiştir. Demirel-Gökalkp ise kandilleri burun sayısına ve gövde formuna göre ayırmıştır. Xanthopoulou, *Les Lampes en Bronze*, 1-26; Demirel-Gökalkp, "Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller", 177-200.

¹⁷ Demirel-Gökalkp, "Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller", 177-200.

¹⁸ George Galavaris, "Some Aspects of Symbolic Use of Lights in the Eastern Church Candles, Lamps and Ostrich Eggs", *Byzantine and Modern Greek Studies* IV (1978): 70; Acara ve Olcay, "Bizans Döneminde Aydınlatma Düzeni ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'nde Kullanılan Aydınlatma Gereçleri", 249-50; Demirel-Gökalkp, "Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller", 174-75; Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 26-27; Köroğlu ve Hetto, "Ayşe Mina Esen Koleksiyonu'ndan Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Kandillerinden Örnekler", 406-7.

paskalya yortularında kullanımı esas olmuştur.¹⁹ Roma döneminde önemli kişileri onurlandırmak için onların önünde yakılan kandiller, Hristiyanlık inancının yaygınlaşmasıyla kutsal kişilerin önlerinde yakılmaya başlanmıştır. Böylece hem ilahi varlığın kilisede olduğu düşüncesi artırılmış hem de ikonada tasvir edilen önemli kişiler onurlandırılmıştır.²⁰

Bizans dünyasında ışık metafizik olarak Hristiyan inancının temel yapı taşlarından biri haline gelmiş ve bizzat ilahiliğin ve İsa'nın sembolü olmuştur.²¹ Yuhanna 8:12'de geçen İsa'nın "ben dünyanın ışığıyım, her kim beni takip ederse yaşam ışığına sahip olacaktır" sözleri Hristiyanlıkta ışığın İsa'nın bizzat kendisini temsil ettiğine, ışığın tanrı ile inananlar arasında bir bağlantı aracı olduğuna ve inananları karanlıktan kurtaracağına inanıldığına kanıtıdır.²² Bizans döneminde spiritüel yaşamın ve ibadetin temel unsurlarından biri olan ve ilahi olarak nitelenen ışığın kazanılmasında yapay gereçlerin rolü büyüktür. Bizans Dönemi kaynakları yapı içerisinde pencereden gelen ışıktan daha çok yapı içerisinde bu ışığı yansıtan unsurlar (mozaikler ve mermerler) ve yapay ışık kaynaklarının oluşturduğu ortam ve insanlar üzerine etkisinden bahsetmişlerdir.²³ Bizans'ta yapay ışığın kullanımı ve aydınlatma gereçlerinin kasıtlı olarak kilise içerisindeki belirli alanlara yerleştirilmesi de yapay ışığa verilen önemi kanıtlamaktadır.²⁴ Yapay gereçlerle elde edilen ışığın gün ışığından daha az parlak olması nedeniyle kilisenin içerisinde daha uhrevi bir atmosfer oluşturduğuna ve bu atmosferin inananlara mutluluk ve huzur getirdiğine inanılmıştır. Bu etkilere ek olarak kilise içerisinde bulunan aydınlatma gereçlerinden üretilen ışık kilise içerisinde tanrının varlığını kanıtıdır. Bundan dolayıdır ki bu aydınlatma gereçleriyle aydınlatılan alanda inananlar ibadetlerini tanrıyla iç içe gerçekleştirdiklerine inanmışlardır. Bu durum kilise içerisinde hem mekân algısını hem de tasvirlerin ve ikonaların algısını değiştirmiştir.²⁵

Işıkla ve aydınlatma gereçleri ile ilgili yazılar, ışığa ve yapay aydınlatma gereçlerine verilen önemi ve onlara yüklenen metafizik anlamları vurgular niteliktedir. Kudüs'lü Sophronius, liturji ile ilgili açıklamalarında kandillerin sonsuz ışığı sembolize ettiği ve aynı zamanda mahşer gününde parlayacak olan ışığın sembolü olduğundan ve küçük girişte İncillerle taşınan kandillerden gelen ışığın ilahi ışık olduğundan bahseder.²⁶ Selanik başpiskoposu Simeon (Ö.1429) da kilise ve kilisedeki aydınlatmanın sembolik anlamları hakkındaki yazılarında kandillere, ışığa olduğu gibi sembolik anlamlar yüklenildiğini vurgulamıştır. Aydınlatılmış bir kilisenin aynı zamanda evrenin güzelliğini bize

¹⁹ Galavaris, "Some Aspects of Symbolic Use of Lights", 70; Acara ve Olcay, "Bizans Döneminde Aydınlatma Düzeni", 249-50; Demirel-Gökçalp, "Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller", 174-75; Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 26-27.

²⁰ Galavaris, "Some Aspects of Symbolic Use of Lights", 70; Demirel-Gökçalp, "Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller", 174.

²¹ Işık aynı zamanda ökaristi ve vaftiz ile de ilişkilendirilmektedir. Cenaze törenlerinde ve aynı zamanda önemli kişileri ve azizleri onurlandırmak için kullanılmıştır. Aydınlatma, ayınlar için vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Özellikle ökaristi ayininde bulunan ışığın İsa'nın bizzat kendisi olduğu ve inananların bu ayinde İsa ile birlikte olduğuna inanılmıştır. Bkz. Heather Hunter-Crawley, "Embodying the Divine: The Sensational Experience of the sixth-century Eucharist", içinde *Making Senses of the Past: Toward a Sensory Archaeology*, ed. Jo Day, (Carbondale: Southern Illinois University Press, 2013), 160-176. Işığın Hristiyanlıktaki önemi ile ilgili diğer kaynaklar için bkz. B. Yelda Olcay, "Lighting Methods In The Byzantine Period And Findings Of Glass Lamps In Anatolia", *Journal Of Glass Studies* 3 (2001): 77-87; David Reginald Dendy, *The Use of Lights in Christian Worship*, (London: S.P.C.K., 1959), 120-127.

²² Galavaris, "Some Aspects of Symbolic Use of Lights", 69-72; Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 26-27; Köroğlu ve Hetto, "Ayşe Mina Esen Koleksiyonu'ndan Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Kandillerinden Örnekler", 406-7.

²³ Bu konuda ilerleyen satırlarda ayrıntılı şekilde tekrar bahsedilecek olan Procopius ve Paulus Silentiarius'un Aya Sofya ile ilgili yazıları ve Pantokrator Manastırı Typikon'u yapay ışığın kilise içerisindeki önemini vurgulamaktadır. Procopius için bkz. Procopius, *De Aedificiis*, ed. çev. Henry Bronson Dewing, *Procopius: on Buildings*, Loeb Classical Library 343, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1940), 17; Paul Silentiarius için bkz. Cyril Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents* (Toronto: University of Toronto Press, 1986), 80-102; Peter N. Bell, *Three Political Voices from the Age of Justinian: Agapetus, Advice to the Emperor; Dialogue on Political Science; Paul the Silentiary, Description of Hagia Sophia* (Liverpool: Liverpool University Press, 2009), 189-212; Pantokrator Manastırı Typikon'u için bkz. Robert Jordan, "Pantokrator: typikon of emperor John II Komnenos for the monastery of Christ Pantokrator in Constantinople", içinde *Byzantine Monastic Foundation Documents*, ed. John Thomas ve Angela Constantinides Hero, (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 2000), 725-782; Ayrıca bkz. Claire Nesbitt, "Shaping the Sacred: Light and the Experience of Worship in Middle Byzantine Churches", *Byzantine and Modern Greek Studies* 36/2 (2012): 139-160.

²⁴ Nesbitt, "Shaping the Sacred", 157.

²⁵ Nesbitt, "Shaping the Sacred", 159.

²⁶ Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 26; Galavaris, "Some Aspects of Symbolic Use of Lights", 74; Acara ve Olcay, "Bizans Döneminde Aydınlatma Düzeni", 250; Demirel-Gökçalp, "Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller", 174; Acara, "Bizans Döneminde Maden Aydınlatma Araçlarının Kullanımı", 23-24.

sergilediğini, kandilleri evrendeki unsurlara benzeterek anlatır. Simeon'a göre tonozlardaki kandiller yıldızları, altardaki kandil kiliseyi, kandiller ve mumlar doğruluğu ve ilahi ışığı sembolize eder ve altarda bulunan kandilden gelen ışık aslında gökten gelen gerçek ışıktır. Burada gerçek ışık İsa'yı sembolize eden ve İsa'nın kilisenin içerisinde bulunduğunu kanıtlayan ışıktır. Böylece kilise hem evreni hem de içerisinde tanrıyı sembolize eden ilahi ışığın varlığından dolayı dünya içerisinde ayrı bir cenneti temsil eder.²⁷

Bu yazarların yanı sıra Ayasofya ile ilgili yazılar da ışığın ve aydınlatma gereçlerinin Bizans dönemindeki önemini ve ışığın inananlar üzerindeki etkisini vurgular niteliktedir. Çoğunlukla dünyevi ışık kaynağına ve mekân içerisinde ışığı yansıtan öğelere değinse de Procopius Ayasofya içerisinde aydınlanmanın öneminden bahsetmiş ve ışığın kutsal yapılardaki önemini vurgulamıştır. Ayasofya ile ilgili yazılarında Procopius, bu kutsal mekânın gün ışığında ve içerisinde ışığı yansıtan mermerler sayesinde çokça aydınlandığını ve aslında yapının sadece pencerelerden gelen güneş ışığıyla değil kendi içerisinde ışığı yansıtan ve ışık kaynağı olan unsurlar sayesinde de aydınlandığını vurgular. Procopius'a göre, hangi zamanda olursa olsun, bu yapıya ibadet için giren kişi düşüncesini direk tanrıya yöneltir. Bu, kutsal ışıkla aydınlatılmış olan mekân içerisinde gerçekleşir.²⁸

Paulus Silentiarius ise 563'te Ayasofya ile ilgili yazdığı şiirde burada bulunan aydınlatma gereçlerinin kilisenin atmosferinin değişmesinde ve bunun insanlar üzerinde bıraktığı etkide önemli bir payı olduğunu vurgular. Kubbeden sarkan kandillerin cennetin yıldızlarını sembolize ettiğini söyleyen Silentiarius'a göre kilisenin dört bir yanını çevrelemiş olan aydınlatma gereçleri, kiliseyi gece bile sanki gündüz gibi aydınlatır. Bu ışık dünyevi ışıktan ziyade kutsal bir ışıktır ve bu atmosferi tecrübe edenler mutluluğa kavuşur. Kilisenin içerisinde kaynağını bulan bu ışık aynı zamanda inananları tanrıya kavuşturur.²⁹ Ayasofya hakkında Silentiarius'un söylemlerinden de anlaşılacağı üzere kilisenin içerisindeki ilahi gücün varlığı ışık sayesinde anlaşılmaktadır. Işık hem ruhsal aydınlanmanın sembolü hem de fiziksel forma oturtulmayan ve bu dünyaya ait olmayan tanrının bir yansımasıdır.³⁰ Kutsal ışık ve bunu sağlayan aydınlatma gereçleri aslında tanrıyla inanan arasında ve dünya ile cennet arasında bir köprü görevi görmektedir.³¹ Kilisenin içerisi ışık sayesinde ilahi gücün var olduğu bir yer haline gelmiştir ve bu gündelik ışıktan ziyade aydınlanma gereçleri sayesinde olan bir durumdur.

Bizans döneminde ışığa verilen bu önem aslında antik çağlardan beri ışığın bilgelikle olan ilişkisinin bir devamı olarak nitelendirilebilir. Bizans döneminde ışığın tanrıya ulaşmanın bir sembolü ve aynı zamanda İsa'nın bir sembolü olarak görülmesi İsa'nın sözlerine ek olarak, ışığın mekân içerisinde verdiği etki ve insanları bilgelige ulaştırmasındaki rolünden kaynaklanmaktadır. Işık duyguları tetikler, izleyicinin dikkatini vurduğu noktaya çeker ve aynı zamanda kişilerin ruhani bilincini aktif hale getirir.³² Antik dönemden beri ışık maddeselliği ve rengi ortaya çıkarmasından ve bilinmeyeni yani karanlıkta görülemeyeni belirli ve görülebilir hale getirmesinden dolayı bilgelik ile özdeşleştirilmiştir. Diğer bir deyişle, ışık karanlığı aydınlattığı gibi bilgelik de aynı karanlıktan sıyrılmış gibi bilgisizlikten sıyrılmıştır. Işığın bu epistemolojik yorumlanması zaman içerisinde farklı kültürel ve dini gelenekler içerisinde gelişmiştir. Erken Bizans döneminde de ışık bilgelikle özdeşleştirilmiştir. Fakat bu genellikle görülmesi ve dünyevi duyularımızla algılanması imkânsız olan ilahi unsurların algılanmasında ve onların bilgisine ulaşılmasında bir köprü görevi görmüştür. Nadine Schibille'in de

²⁷ Galavaris, "Some Aspects of Symbolic Use of Lights", 73; Acara, "Bizans Döneminde Maden Aydınlatma Araçlarının Kullanımı", 23-24.

²⁸ Procopius, *De Aedificiis*, ed. çev. Dewing, *Procopius*, 17; Nesbitt, "Shaping the Sacred", 141; Nadine Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience* (Farnham: Ashgate, 2014), 13-14.

²⁹ Cyril Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, 80-102; Bell, *Three Political Voices from the Age of Justinian*, 189-212; Nesbitt, "Shaping the Sacred", 141.

³⁰ Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience*, 23.

³¹ Heather Hunter-Crawley, "The Cross of Light: Experiencing Divine Presence in Byzantine Syria", içinde *Experiencing Byzantium Papers from the 44th Spring Symposium of Byzantine Studies, Newcastle and Durham, April 2011*, ed. Claire Nesbitt and Mark Jackson (Farnham: Ashgate, 2013), 183; Liz James, *Light and Colour in Byzantine Art* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 70.

³² Nesbitt, "Shaping the Sacred", 141-42.

bahsettiği gibi Ayasofya'nın içerisinde var olan ışık figürlü betimlemelere bağlı kalmaksızın inananlara tanrı bilincini aşmıştır.³³ Işığın bu insan bilincini aşan varlıkları algılamasındaki en önemli etken olduğunu vurgulayan kişi Bizanslı filozof ve aynı zamanda neo-platonist olan Pseudo-Dionysios'tur.³⁴ Pseudo-Dionysios'a göre ışığın fiziksel özellikleri Bizans toplumunda ruhsal aydınlanmanın bir örneği olmuş ve ilahi üstünlüğün ve ilahiliğin her yerde bulunmasının bir işareti haline gelmiştir. Duyularımızla algıladığımız ışık artık inananların tanrıyla iletişim kurması için bir aracı olmuştur.³⁵

Bizans'ta ışık hem ilahiliğin sembolü hem de bilgeliğin sembolüdür. Bu iki kavram arasında koparılamaz bir bağ vardır. Pseudo-Dionysios'un da söylediği gibi ruhsal aydınlanmayı yaşayamayan ilahi güzelliğe ulaşamaz ve bu ruhsal aydınlanma kilisenin içerisindeki ilahi ışıkla gerçekleşir. İnsanın duyularıyla algılayabildiği ve aklıyla bunu yorumlayabildiği için ışık Bizans'ta her zaman metafizik unsurların algılanmasında aracı olan ilahi ışık olarak algılanmıştır.³⁶ Işığa verilen bu önem, ışığı taşıdıkları ve onu sağladıkları için kandilleri de önemli bir obje haline getirmiştir.

2. Grifon Tasvirinin Bizans Dönemindeki Yeri

Işığa ve aydınlatma gereçlerine verilen önem, üzerlerindeki süslemelere de ayrı bir anlam katmıştır. Kandillerde bulunan semboller de hep ışıkla ya da İsa ile özdeşleştirilmiştir. Bunlar örneğin, yunus figürü, güvercin figürü, horoz figürü, grifon figürü ve birçok kandilde karşımıza çıkan haç motifidir.³⁷ Grifon kulplu kandillerin çoğunluğunun üzerinde haç motifi bulunduğu için öncelikle haç motifi ile ışık arasındaki bağlantıdan bahsetmek gerekir. Haç, Hristiyanlığın en önemli sembollerinden olup birçok dini ya da seküler kullanım amaçlı eserlerde ya da yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Kandillerde kullanılması ise haçın anlamına farklı anlamlar da katmıştır. Haç ve ışığın birlikte kullanımı aslında Bizans anlayışına göre bir tesadüf değildir ve ikisi de birbiriyle bağlantılı iki önemli Hristiyan sembolüdür. Matta İncili'ne göre aydınlanmış haç, Parousia haçının, yani İsa'nın göğe yükselişinden sonra kıyamet günü tekrar gelişinin bir sembolüdür. İoannis Krisostomos da benzer şekilde haçın İsa tarafından cennete götürüldüğünü ve kıyamet gününde yani Parousia zamanında parıldayan bir haçla döneceğinden ve bunun inananların kurtuluşa kavuşmasının bir işareti olduğundan bahseder.³⁸ Bu sebeplerdir ki Bizans döneminde bazı haçlar değerli taşlarla süslenmiş, mozaik süslemelerde ise parlak bir şekilde tasvir edilmiştir. Bunun en önemli örnekleri Roma'da bulunan Santa Pudenziana ve Ravenna'daki Sant' Apollinare in Classe bazilikalarında bulunan mozaiklerde görülebilir.³⁹ Aynı şekilde kandillerde kullanılan haç da kandilden gelen ışık sayesinde parlamaktadır. İlahiliği sembolize eden bu iki unsur yani haç ve ışık aynı zamanda İsa'nın dönüşünü ve zaferini sembolize etmektedir.⁴⁰

Kandil kulplarında karşımıza çıkan grifon figürü, ilk bakışta pagan kültürünün devamı olarak görülse de Hristiyan inancında ışığa ve diğer süslemelere yüklenen anlamlar gibi farklı anlamlar taşır. Pagan inancının süsleme unsurlarından biri olan grifon tasviri, haç ve ışığa verilen önemle tamamen farklı bir anlam ve amaç kazanmıştır. Başka bir deyişle, tamamen Hristiyanlaştırılmıştır.⁴¹ Kökeni Mezopotamya'ya kadar dayanan ve aynı zamanda Hindistan'da ve Etiyopya'da altınların koruyucusu olduğuna inanılan bu yaratığın tasvirleri kraliyet gücünün ve aynı zamanda tanrısal gücün sembolü

³³ Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience*, 5.

³⁴ Özellikle *Divine Names*, *Ecclesiastical Hierarchy* ve *Celestial Hierarchy* isimli yazılarında ışık ve tanrı algısı konusuna değinmektedir. Bkz. Colm Luibheid ve Paul Rorem, *Pseudo Dionysius: The Complete Works*, (New York, NY: Paulist Press, 1987).

³⁵ Luibheid ve Rorem, *Pseudo Dionysius*, 145-147; Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience*, 7.

³⁶ Luibheid ve Rorem, *Pseudo Dionysius*, 145-147; Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience*, 186.

³⁷ Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 15-19; Köroğlu ve Hetto, "Ayşe Mina Esen Koleksiyonu'ndan Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Kandillerinden Örnekler", 409-10.

³⁸ Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience*, 131-132.

³⁹ Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience*, 132.

⁴⁰ Schibille, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience*, 132; Hunter-Crawley, "The Cross of Light: Experiencing Divine Presence in Byzantine Syria", 187.

⁴¹ Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 16.

olarak görülmüştür.⁴² Aynı zamanda mezarların koruyucusu olduğuna inanılan bu yaratıklar Ege dünyasında, Minos ve Miken sanatında da çokça karşımıza çıkmaktadır.⁴³ Yunan mitolojisinde ise aslanın ve kartalın gücünü bir arada toplamış ve gözlerinden ateşler fırlatan bu yaratık tanrı Apollon'un sembolüdür, bazen de Dionysios ve Artemis ile de özdeşleştirilmiştir.⁴⁴ Işığın sembolü ve ışığın koruyucusu olarak görülen bu yaratık aynı zamanda evlerin ve mezarların da koruyucusudur. Bu tasvirin kullanıldığı yerler ya da grifon tasvirli kandillerin kullanıldığı evlerin bu yaratık tarafından korunduğuna inanılmıştır.⁴⁵ Hristiyan inancında ise ilahi ışığın ve inananları kurtuluşa ulaştıran ve onları her türlü beladan koruyan ilahi gücün simgesi haline gelmiştir.⁴⁶ Bunun yanı sıra pagan motifi olan grifonun haç motifi ile ışığın kaynağı olan objelerde kullanılması Hristiyanlığın paganizm üzerindeki zaferinin bir sembolüdür.⁴⁷

3. Antalya Müzesinde Bulunan Grifon Kulplu Kandil

Kandil kulplarında görülen motiflerden birisi olan grifon figürü, Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde genellikle tek ya da çok burunlu, yassı yuvarlak gövdeli kandillerde sevilen bir uygulamadır.⁴⁸ Aslan ve kartal karışımı olan bu mitolojik ve gizemli yaratık, pagan ve Hristiyan dönemlerinin önemli dekoratif unsurlarından birisi olarak metal eserler, seramik, tekstil, fresk, mozaik gibi birçok sanat ürününde kullanılmıştır. Seramik, tekstil ve mozaik sanatında bütün haliyle betimlenmiş grifon figürünün aslan vücutlu, kartal başlı ve kanatlı olduğu görülmektedir.⁴⁹ Fakat kandillerin halka kısmına yerleştirildikleri için grifon figürünün sadece baş ve boyun kısmı tasvir edilmiştir.⁵⁰ Washington Dumbarton Oaks Koleksiyonu, Cleveland Güzel Sanatlar Müzesi, Virginia Güzel Sanatlar Müzesi, New York Metropolitan Sanat Müzesi, Sırbistan Ulusal Müzesi, İngiltere British Museum, Münih Christian Schmidt Koleksiyonu gibi koleksiyonlar Bizans dönemi grifon başlı kulpa sahip kandillerin önemli örneklerini sunmaktadır. Eserler genel olarak incelendiğinde yassı yuvarlak gövdeli, tek ya da çift burunludur. Kandil kulplarında görülen grifon figürlerinin kartal biçiminde başı ve gagası, öne doğru çevrilmiş uzun ve sivri uçlu kulakları ve boyun kısmında üçgen biçimli ucu bir boncuk süslemesiyle biten yeleleri vardır. Başlarında ya da ağız kısmında haç motifi, gagalarında ise bir küre ve gagalarından aşağı doğru sarkan tutam yer almaktadır. Bazı örneklerde grifon başının üzerindeki haçın üstüne güvercin figürü yerleştirilmiştir.⁵¹

⁴² Bernard Goldman, "The Development of the Lion-Griffin", *American Journal of Archaeology*, 64/4, (1960), 327-328; Danijela Tešić Radovanović, "Lamp with the Representation of the Griffin: the Christianisation of Pagan Motifs During Late Antiquity", *Collection of Papers of the Faculty of Philosophy* 48/3 (2018), 225.

⁴³ Goldman, "The Development of the Lion-Griffin", 319-20; Nancy B. Reed, "Griffins in Post-Minoan Cretan Art", *Hesperia* 45/4, (1976), 365; Radovanović, "Lamp with the Representation of the Griffin", 225.

⁴⁴ Alexander Kazhdan ve Anthony Cutler, "Griffin", içinde *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kazhdan (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), 884-885; Radovanović, "Lamp with the Representation of the Griffin", 225.

⁴⁵ Laskarina Bouras, Alexandra Petrides ve Popi Tsakirakis, *The Griffin Through the Ages*, (Athens: Midland Bank plc, 1983); Eunice Dauterman Maguire, Henry Maguire ve Maggie J. Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, (Chicago: University of Illinois Press, 1989), 65; Alexander Kazhdan ve Anthony Cutler, "Griffin", içinde *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kazhdan (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991), 884-885; Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 16; Radovanović, "Lamp with the Representation of the Griffin", 225.

⁴⁶ Radovanović, "Lamp with the Representation of the Griffin", 226.

⁴⁷ Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 16; Radovanović, "Lamp with the Representation of the Griffin", 230.

⁴⁸ Demirel-Gökalp, "Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller", 182-83; bu eserler Xanthopoulou tarafından Tip 4 olarak adlandırılmıştır. Xanthopoulou, *Les Lampes en Bronze*, 14.

⁴⁹ Farklı sanat eserlerindeki grifon tasvirleri için bkz. Şehnaz Eraslan, "İstanbul Büyük Saray Mozaikleri'ndeki Grifon Betimlemeleri: Roma Döneminin Benzer Örnekleriyle İkonografik Ve Sanatsal İlişkisi", *Cedrus II* (2014): 443-451; Neslihan Sönmez, "Bizans Sanatında Grifon Tasvirleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., (Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2019); Anne L. McClanan, "Illustrious Monsters: Representations of Griffins on Byzantine Textiles", içinde *Animals in Text and Textile: Storytelling in the Medieval World*, ed. Evelin Wetter and Kathryn Starkey (Riggisberg: Abegg-Stiftung, 2019), 133-47.

⁵⁰ Demirel-Gökalp, "Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller", 183; Xanthopoulou, *Les Lampes en Bronze à l'époque Paléochrétienne*, 162-70; Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, kat. No. 6,7,8,21; Radovanović, "Lamp with the Representation of the Griffin", 221-22.

⁵¹ Demirel-Gökalp, "Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller", 183; Xanthopoulou, *Les Lampes en Bronze à l'époque Paléochrétienne*, 162-70; Dumbarton Oaks Koleksiyonu'nda bulunan grifon tasvirli örnekler için bkz. Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, kat. No. 6,8,21; müzenin internet sitesinde eserleri görmek için bkz. "Griffin Head Hanging Lamp

Antalya Müzesi'ndeki grifon kulplu kandil, yassı yuvarlak gövdeli ve tek burunludur (Şekil 1-4).⁵² Eser iki parça halinde, bronzdan kalıba döküm tekniğinde yapılmıştır. Burun, gövde ve kulp tek parça halinde, yağ deliği kapağı ise ayrı olarak kalıba dökülmüş ve menteşe ile gövdeye birleştirilmiştir. Yağ deliği kapağı kubbe formunda yukarıya doğru incilir ve boğum yaparak en üstte koni biçiminde tutamakla sonlanır. Kandil halka formunda bir kaideye sahiptir ve içerisinde yukarıya doğru daralan bir delik mevcuttur. Bu da eserin bir kandil ayağı ile kullanıldığını kanıtlamaktadır. Eserin geniş omzundan yükselen halka biçimli kulpu gövdeye doğru uzayarak bir grifon başı biçiminde biter. Grifonun gagasında bir küre ve bu küre ile yağ deliği kapağını tutturmak için kullanılan menteşe arasında bir haç bulunmaktadır. Eserin uzunluğu 15 cm, yüksekliği 8 cm, gövde çapı ise 5.5 cm'dir.

Diğer müzelerden tanınmış ve 4 ila 5. yüzyıla tarihlenen örneklerle karşılaştırıldığında bu eserde bulunan grifon başının stilize olduğu söylenebilir. Dumbarton Oaks Koleksiyonunda bulunan üç adet grifon kulplu kandilden ikisinde grifon daha gerçekçi verilmiştir.⁵³ Koleksiyondaki bir örnek tek burunlu, yassı yuvarlak gövdeli, gövdesi akantus yaprağı motifleri ile süslüdür (Env. No. BZ.1959.51). Eserin burnu gövdeden itibaren incilir ve yukarıya doğru kavis yaparak çokgen yivli bir ağızla sonlanır. Yağ deliği kapağı, menteşe ile tutturulmuş ve istiridye formundadır. Eserin kulpu ise akantus yaprağının başladığı bileziğin tersi yönünde bir grifon formunda yapılmıştır. Grifonun başına kadar olan düz halka kısımda grifon yelesini sembolize etmek için üç adet üçgen formunda ucu bir boncukla biten süsleme mevcuttur. Grifonun çenesinden gövdeye kadar uzanıp gövdeyle birleşen bir tutam mevcuttur. Grifonun gagası kartal gagasını andırır ve gagası ile bir küre tutmaktadır. Grifonun başında bir haç ve bir zincirle asılması için halka bulunmaktadır.⁵⁴ Koleksiyonda bulunan bir diğer grifon tasvirli eser ise yassı yuvarlak gövdeli ve çift burunludur (Env. No. BZ.1962.15). Grifonun kulakları öne doğru çevrilmiş ve gagasında bir küre yer almaktadır. Grifon başının üzerinde haç ve onun üzerinde ise güvercin figürü bulunmaktadır (Şekil 8). Bu örnekte de grifonun yelesi, ucunda dairenin yer aldığı dört üçgen motifliyle sembolize edilmiştir. Grifonun çenesinden aşağı doğru sarkan tutam kırılmıştır. Bu iki eser, 4. ve 5. yy arasına tarihlenmektedir.⁵⁵

Dumbarton Oaks koleksiyonunda bulunan iki grifon kulplu kandilin yanında Virginia Güzel Sanatlar Müzesi, Sırbistan Ulusal Müzesi, İngiltere British Museum, Münih Christian Schmidt Koleksiyonu, New York Metropolitan Müzesi, Cleveland Güzel Sanatlar Müzesi'ndeki örneklerde de grifon başları benzer şekilde tasvir edilmiştir. Bu eserlerin kulplarında bulunan grifon başları da kartal formunda verilmiştir. Gagalarında bir küre bulunmakta ve çenelerinden bir tutam aşağı doğru sarmaktadır. Yelesi üçgen formunda verilmiş ve bir boncukla sonlanmaktadır. Kulakları ise sivri uzun

inscribed 'of John'", Dumbarton Oaks, Temmuz 4, 2024, <https://museum.doaks.org/objects-1/info?query=mfs%20any%20%22lamp%22&sort=9&page=27>; "Griffin's Head Lamp", Dumbarton Oaks, Temmuz 4, 2024, <http://museum.doaks.org/objects-1/info/27320>; "Griffin Lamp", Dumbarton Oaks, Temmuz 4, 2024, <https://museum.doaks.org/objects-1/info/36605>; Cleveland Güzel Sanatlar Müzesi için bkz. Cleveland Museum of Art, *Handbook: the Cleveland Museum of Art/1978*, (Cleveland: Cleveland Museum of Art, 1978), 35; müzenin internet sitesinde eseri görmek için bkz. "Lamp with the Griffin Head Handle" Cleveland Museum of Art, Temmuz 4, 2024, [https://www.clevelandart.org/art/1974.77?f\[0\]=object_location%3AGallery%20105](https://www.clevelandart.org/art/1974.77?f[0]=object_location%3AGallery%20105); Virginia Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunan örnek için bkz. Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, kat. No. 7; Maguire ve Duncan-Flowers, *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, no. 12; New York Metropolitan Müzesi'nde bulunan örnek için bkz. Hanging Lamp With a Griffin's Head", Metropolitan Museum of Art, Temmuz 4, 2024, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/468594>; Sırbistan Ulusal Müzesi'ndeki örnek için bkz. Radovanović, "Lamp with the Representation of the Griffin", 224; İngiltere British Museum'da bulunan örnek için bkz. Xanthopoulou, *Les Lampes en Bronze à l'époque Paléochrétienne*, kat. No. LA. 4.013; internet sitesinde eseri görmek için bkz. "Hanging Lamp", The British Museum, Temmuz 4, 2024, https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1897-0820-1. Münih Christian Schmidt Koleksiyonunda bulunan örnek için bkz. Christoph Stiegemann, *Byzanz — Das Licht aus dem Osten: Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*, (Mainz: Philipp von Zabern, 2001), 211-212, No. II.6.

⁵² Antalya Müzesi, Envanter No: A787.

⁵³ Koleksiyonda bulunan grifon kulplu kandillerden ikisinde grifon başı daha gerçekçi ve ayırt edilebilir biçimdedir (Env. No. BZ.1959.51 ve Env. No. BZ.1962.15). Üçüncü grifon kulplu kandil ise Antalya Müzesi'ndeki örnek gibi stilize olmuş bir grifon başına sahiptir. Bu eser, benzerlikleri karşılaştırmak için daha sonra incelenecektir.

⁵⁴ Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 48, Kat. No. 6.

⁵⁵ Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 52, Kat. No. 8.

ve ileriye doğru çevrilmiştir. Dumbarton Oaks Koleksiyonu'ndaki diğer iki kandil gibi bu kandiller de 4. ve 5. Yüzyıllar arasına tarihlenmektedir.⁵⁶

Bahsedilen bu eserlerde grifon daha gerçekçi bir kartal gagasına sahip ve açık bir şekilde verilmesine rağmen Antalya Müzesi'nde bulunan eserde grifonun gagası tam olarak belli değildir ve kapalı olarak verilmiştir. Baş üzerindeki tüyleri anımsatan süslemeler ve ejderha gözlerini anımsatan gözler Antalya Müzesi'ndeki eserde yoktur. Bu eserde baş süslemesizdir ve gözleri diğer örneklerle karşılaştırıldığında daha büyük verilmiştir. Kulaklar yine diğer örneklerde olduğu gibi öne doğru çevrilmiş ve uzundur, fakat çene altında görülen tutam bu eserde yoktur. Ejderha yelesini andırır şekilde üçgen formunda ve ucunda bir küre ile sonlanan yeles bu eserde kulpun üzerinde hafif uzatılmış üç adet yumruya dönüşmüştür.

Eserin halkasını süsleyen grifon başının tam olarak ayırt edilememesi ve gagasının açık olarak verilmemesinin en önemli sebebi grifonun gagasının ucunda bulunan küreden itibaren başlayan bir haçın varlığıdır. Koleksiyonlarda görülen grifon başlı halkaya sahip kandillerde genellikle grifon başıyla kulp sonlanmıştır ve haç motifi grifon başının üzerinde yer almaktadır. Bu kandillerin gövdesi ile grifon başı arasında tutam haricinde herhangi bir motif yoktur. Böylece, bu örneklerdeki grifon başı ve gagası daha kolay ayırt edilebilmektedir. Antalya Müzesi'nde bulunan kandilde haçın grifon gagasından başlaması, genelde ağzı açık olan kartal gagası formunun ağzı kapalı bir forma dönüşmesine ve özellikle esere yukarıdan bakıldığında bir at başı izlenimi vermesine neden olmuştur (Şekil 3 ve 4). Fakat esere yandan bakıldığında başın çene tarafı bir gaga şeklinde incelir (Şekil 1 ve 2). Bu da eserin bir at başı olmadığını, aslında stilize olmuş bir grifon başı olduğunu kanıtlamaktadır. Gaganın tam olarak ayırt edilememesi ve başın diğer grifon kulplu örneklerde bulunanlara göre biraz daha uzun yapılması haricinde diğer unsurlar grifon başları ile benzerlik göstermektedir. At başı formunda kulpa sahip kandiller de değerlendirildiğinde bu eserdeki protomun bir at protomu olmadığı anlaşılabilir. Kandil kulplarında yer alan at protomlarının, grifon başlarından en belirgin farkı başlarının şekli ve kulaklardır. Grifon figürlü örneklerde grifon başı, kartal başına benzetildiği için gaga aracılığıyla üçgen bir form almaktadır. At başları ise genellikle çeneye kadar incelmeye rağmen tam üçgen formunda değildir. Çene kısmı Antalya Müzesi'ndeki grifona göre daha kalın yapılmıştır. At başlarında kulaklar öne doğru değil, hafif yana doğru çevrilmiştir ve küçük yapılmıştır. Grifon tasvirlerinde kulaklar öne doğru çevrilmiş ve daha uzun verilmiştir. Bu, Antalya Müzesi'ndeki örnekte stilize olmasına rağmen tekrarlanmıştır. Bir diğer önemli farklılık ise, Antalya'daki örnekte gaga uca doğru sivriltilerek belli edilmiştir ve alın kısmında gagayı andıran sivri bir çıkıntı vardır. At başlı örneklerde ağız bölümü ve alın düzdür. Metsovo, Folk Sanat Müzesi'nde sergilenen bir at protomlu kandilde at başı dikdörtgen şeklindedir ve atın yuları bulunmaktadır. Atın alnı düz bir şekilde verilmiştir. Yukarıya doğru inceleme yoktur. At ağzını açmış ve kulaklarını yana doğru çevirmiş vaziyettedir. Gözleri ise yuvarlak verilmiştir (Şekil 5).⁵⁷

Antalya Müzesi'ndeki grifon kulplu kandile benzer ve stilize olmuş bir grifon başına sahip örnekler yurtdışında iki farklı müzede sergilenmektedir ve 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu eserler de grifon başlı kulpa sahip kandiller olarak isimlendirilmiştir ve detaylı incelenip karşılaştırıldığında Antalya Müzesi'ndeki eserin de grifon başlı bir kulpa sahip olduğu kanıtlanabilir. Antalya Müzesi'ndeki kandilin bir benzeri Dumbarton Oaks Koleksiyonu'nda yer alan üçüncü grifon kulplu kandildir (şekil 6).⁵⁸ Bu eser, üç adet aslanpençesi biçiminde ayakları olan bir kandelabra üzerine oturmuş, yüksek halka kaideli, yassı yuvarlak gövdeli ve tek burunludur. Yağ deliği kapağı, Antalya Müzesi'nde bulunan kandilde

⁵⁶ Eserler ve müzeler ile ilgili bilgi için bkz. Virginia Güzel Sanatlar Müzesi envanter no. 66.10, Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, kat. No. 7; Radovanović, "Lamp with the Representation of the Griffin", 224; The British Museum, "Hanging Lamp"; Metropolitan Museum of Art, "Hanging Lamp with a Griffin's Head"; Cleveland Museum of Art, "Lamp with the Griffin Head Handle"; Stiegemann, *Byzanz — Das Licht aus dem Osten*, 211-212, No. II.6.

⁵⁷ Xanthopoulou, *Les Lampes en Bronze*, kat. No. LA5001; eserin bulunduğu müze internet sitesi için bkz. "Brass oil lamp with handle", Metsovo Folk Art Museum, Temmuz 4, 2024, https://metsovomuseum.gr/en/online-collections/%ce%b3%ce%b5_1015-oil-lamp/; Envanter No: 1015. Diğer at protomlu kulpa sahip kandiller için bkz. Xanthopoulou, *Les Lampes en Bronze*, 170-175.

⁵⁸ Dumbarton Oaks Koleksiyonu'nda bulunan ve daha önce bahsedilen iki eser haricinde, Antalya Müzesi'nde bulunan kandile çok yakın bir tarzda yapılmış bir kandil daha bulunmaktadır. Envanter No. BZ. 1950.26-27.

olduğu gibi kubbe formunda ve ucunda konik biçiminde bir tutamak bulunmaktadır. Halka şeklindeki kulp grifon başıyla sonlanır. Yağ deliği kapağının tutturulduğu menteşe ile grifonun gagası arasına bir haç yerleştirilmiştir. Kulpun başlangıcından protom bölüme kadar dört adet uzatılmış yumru şeklinde grifon yelesi yer almaktadır. Gözler kaş çizgisi şeklinde düz olarak verilmiştir. Baş kısmı Antalya Müzesi'ndeki örneğe benzer biçimde kulakları öne doğru çevrilmiş ve hafif üçgen formundadır. Gagası ise kapalı bir biçimde ve altında yukarı doğru sivrilen bir çıkıntı yer almaktadır. Bu da Antalya Müzesi'ndeki örnekte olduğu gibi, at başından çok, bir grifon gagası olduğuna işaret etmektedir.⁵⁹ Diğer bir örnek ise Cenevre'de bulunan Sanat ve Tarih Müzesi Koleksiyonu'nda muhafaza edilmektedir (Şekil 7).⁶⁰ Bu eser de Dumbarton Oaks Koleksiyonu'ndaki eser gibi kandelabra ile sergilenmektedir ve yassı yuvarlak gövdeli, tek burunludur. Eserin kulpu grifon başı şeklinde bitmekte ve grifonun ağız bölümünden başlayarak yağ deliği kapağının menteşesine kadar uzanan bir haç bulunmaktadır. Grifonun yeşeleri Dumbarton Oaks ve Antalya Müzesi'ndeki örneklerde olduğu gibi yukarı doğru uzatılmış yumru şeklindedir. Kulaklar öne doğru çevrilmiş, kafası ise üçgen formunda ve gagası yine haç ile birleşmesinden dolayı kapalıdır. Gözler stilize olmuştur. Fakat Antalya Müzesi'nde bulunan örnekteki gibi oval değil kaş çizgisi şeklinde düz verilmiştir. Yağ deliği kapağı kubbe formunda yukarıya doğru inceler ve boğum yaparak en üstte koni biçiminde tutamakla sonlanır.⁶¹

Antalya Müzesi'ndeki kandilin buluntu yerinin bilinmemesi eserin tarihlendirilmesini zorlaştırmakta ve eserin bir kiliseye mi ait olduğu ya da özel kullanım amaçlı mı üretildiği sorusuna cevap vermeyi olanaksızlaştırmaktadır. Kandilin, Dumbarton Oaks Koleksiyonu'nda (Env. No. BZ. 1950.26-27) (şekil 6) ve Cenevre Sanat ve Tarih Müzesi'nde (Env. No: AA 2004-0218) (Şekil 7) bulunan eserler ile işçilik ve form açısından benzerlik göstermesi bu üç eserin aynı bölgede üretildiği ve farklı bölgelere ticaret yoluyla dağıtıldığı düşüncesini baskın kılmaktadır. Diğer eserlerin üretim ve buluntu yerleri Suriye olarak belirlenmiştir.⁶² Buna dayanarak Antalya Müzesi'nde korunan kandilin üretim merkezinin Suriye olduğu ve Likya bölgesine ticaret yoluyla geldiği söylenebilir.

Bakır ve bakır alaşımından üretilen eserlerin üretim merkezleri üzerine yapılan araştırmalar göz önünde bulundurulduğunda, Antik çağlarda endüstriyel kandil üretimi yapan merkezler Bizans döneminde de önemini korumuştur. Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz, Atina, Argos, Korintos, Ephesos, Miletos, Sagalassos, Sinop, Foça, Antakya ve Sardis gibi kentler kandil üretimiyle tanınmış kentlerdir.⁶³ Yazılı kaynaklardan ve gemi batıkları üzerine yapılan çalışmalardan edinilen bilgilere göre, bu eserlerin ticaretinde önemli yeri olan merkezler ise İskenderiye, Antakya ve Suriye'dir.⁶⁴ Bu eserler üretildikleri bölgeden genellikle gemiler ve kervanlar aracılığıyla Bizans topraklarındaki ya da Bizans sınırları dışındaki diğer bölgelere dağıtılmıştır. Bunun en önemli kanıtı, Sicilya Plemmirio açıklarında bulunan gemi batığında önemli sayıda bronz kandil ve yine metalden yapılmış birçok eşyanın bulunması ve bu eserlerin Suriye ve İskenderiye üretim merkezlerinden batıya gönderilmesidir.⁶⁵ Bunun yanı sıra buluntu yerlerinden yola çıkarak müzelerde bulunan diğer grifon tasvirli kandiller de dikkate alındığında 4. ve 6.yy arasında özellikle Suriye ve Mısır'da bu eserlerin popüler bir üretime sahip olduğu söylenebilir.⁶⁶

⁵⁹ Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 78, kat. No. 21.

⁶⁰ Envanter No: AA 2004-0218.

⁶¹ Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 78; Marielle Martiniani-Reber, *Donation Janet Zakos: De Rome a Byzance*, (Milan: 5 Continents Editions srl, 2015), 145, no.47; Eserin bulunduğu Müze ve internet sitesi için bkz. "Oil Lamp", Museum of Art and History Geneva, Temmuz 4, 2024, <https://www.mahmah.ch/collection/oeuvres/lampe-huile/aa-2004-0218>.

⁶² Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 78.

⁶³ Köroğlu ve Hetto, "Ayşe Mina Esen Koleksiyonu'ndan Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Kandillerinden Örnekler", 407; Anastasia Drandaki, "From Centre to Periphery and Beyond: The Diffusion of Models in Late Antique Metalware", içinde *Wonderful Things: Byzantium Through Its Art*, ed. Antony Eastmond and Liz James (Oxford: Routledge, 2013), 163-184; Drandaki, *Late Antique Metalware. The Production of Copper-Alloy Vessels between the 4th and 8th Centuries: The Benaki Museum Collection and Related Material*, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 37 (Turnhout: Brepols Publishing, 2020), 290.

⁶⁴ Marlia Mundell Mango, "Beyond the Amphora: Non-Ceramic Evidence for Late Antique Industry and Trade", içinde *Economy and Exchange in the East Mediterranean During Late Antiquity*, ed. Sean A. Kingsley ve Michael Decker (Oxford: Oxbow Books, 2015), 95.

⁶⁵ Mango, "Beyond the Amphora", 99-101.

⁶⁶ Radovanović, "Lamp with the Representation of the Griffin", 222; Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 16.

Bu durum, Antalya Müzesindeki eserin de Suriye'de üretilmiş olabileceğini ve ticaret yoluyla Likya bölgesine geldiğini açıklamaktadır.

SONUÇ

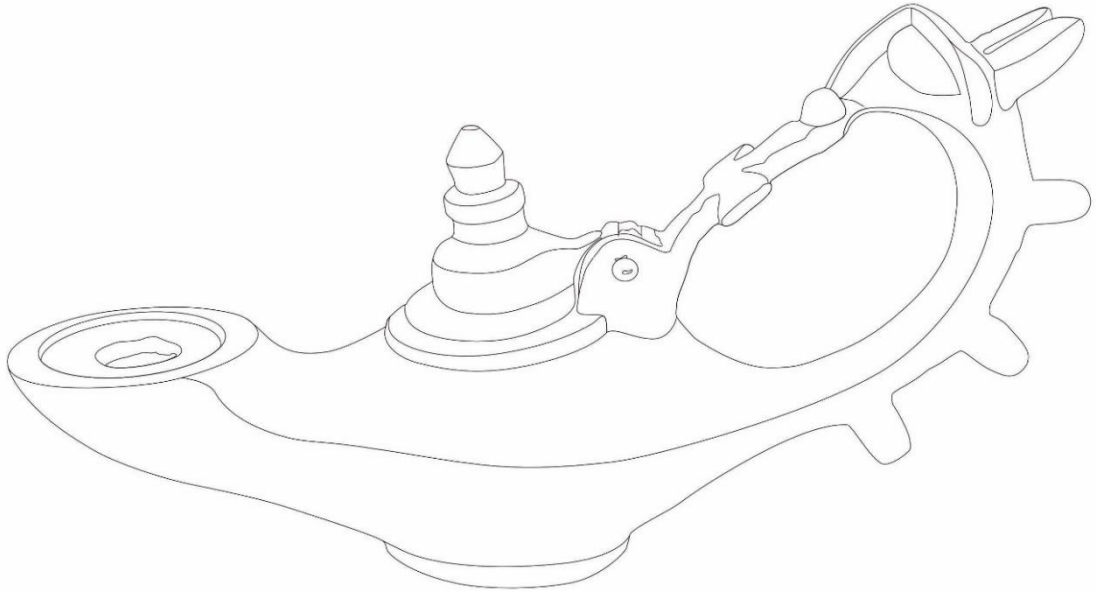
Bizans dönemindeki metafizik anlamı açısından bakıldığında Antalya Müzesi'ndeki kandil, stil ve işçilik kalitesi açısından birçok Bizans dönemi grifon kulplu kandillerden farklı olsa da işlev ve anlam açısından diğer örneklerle aynı görevi yerine getirmektedir. Işıkla ve kandillerle ilgili yazılan yazılardan da anlaşıldığı üzere bir Bizanslının gözündeki fonksiyonel olarak bu eserler eşit değere sahiptir. İnsanların bilgiye ve en önemlisi Tanrı bilincine ulaşmasında köprü görevi gören ilahi ışığın sağlanmasında birincil derece işleve sahip kandiller ilahi ışık kadar kutsal obje olarak görülmüştür. Kullanım yeri ve üzerlerindeki tasvirler farklılık göstermesine rağmen kandillere yüklenen anlamlar değişmemiştir. Bu da makalenin konusunu oluşturan bu kandilin de işçiliği farklı olsa da diğer kandillerle işlev açısından aynı değerlere sahip olduğunun bir kanıtıdır. Böylece kandiller, ışığı sağlamalarının yanında metafizik işlevler de üstlenerek çok fonksiyonlu ve değerli hale gelmişlerdir. Üzerlerindeki tasvirlerin de grifon gibi pagan kökenli olmasına rağmen işlevleri bu doğrultuda değişkenlik göstermiştir. Sadece üzerinde bir haç tasviri olmasıyla değil, aynı zamanda objelerin sağladığı ışığın da ruhani bir değere sahip olması ve İsa'yı temsil etmesi, eserlerin üzerindeki tasvirlerin de aynı şekilde algılanmasını sağlamıştır. Bu durum da gösterir ki eserler form ve tasvir açısından değişime uğramasalar bile taşıdığı anlam ve metafizik fonksiyonlar açısından transformasyona uğramışlardır.

Antalya Müzesi'nde bulunan kandilin diğer koleksiyonlarda benzer örneklerinin olması, eserin hem tarihlendirilmesi hem de üzerindeki tasvirlerin doğru bir şekilde tanımlanabilmesi açısından önem arz etmektedir. Dumbarton Oaks Koleksiyonu ve Cenevre Sanat ve Tarih Müzesi'nde bulunan diğer iki eserle hem tasvir hem de işçilik açısından benzerlik göstermesi, bu eserin de 6. yüzyılda yapılmış olabileceğini ve Suriye kökenli olduğunu vurgulamaktadır. Antalya Müzesi'ndeki kandilin ve diğer iki koleksiyonda bulunan kandillerin üzerlerindeki haç motifinin grifonun başı üzerinde değil de gaga ve yağ deliği kapağının menteşesi arasına konulması grifon başının stilizasyona uğramasına neden olmuştur. Fakat eser detaylı incelendiğinde grifon başı olduğu barizdir. Bugüne kadar otuzdan fazla grifon kulplu kandil tespit edilmiş ve yayımlanmıştır. Bu örneklerden bir grubu genellikle 4. ve 5. yüzyıllara tarihlenmiştir ve grifon kulplu kandillerin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu gruptaki eserler, daha iyi işçilikle yapılmış örnekler olarak bir grup içerisinde incelenebilir. Bu gruptaki örnekler daha önce de belirtildiği gibi, daha gerçekçi bir grifon başının kullanıldığı, grifonun gagasının ve ağzındaki kürenin belirgin olduğu, başlarının üstünde ve gövdede haç tasvirinin yer aldığı örneklerdir. Bir diğer grup ise Antalya Müzesi'nde bulunan grifon kulplu kandilin de içerisinde yer aldığı 6. yüzyıla tarihlenen daha stilize olmuş gruptur. Bu gruptaki eserler sadece üç adettir. Müze koleksiyonlarındaki bilgilere dayanarak söylenebilir ki, eserlerin üretim yerleri birbirlerine yakın olsa da üretimlerinde farklı kalıplar ve teknikler kullanılmıştır. Sadece farklı iki gruptaki eserler arasında değil aynı zamanda grupların kendi içerisinde bulunan örneklerde de farklılıklar söz konusudur. Örneğin, daha iyi işçilikle yapılmış olan 4. ve 5. Yüzyıllara tarihlenen gruptaki eserler arasında tasvir ve detaylar açısından farklılıklar vardır. Aynı şekilde, 6.yy stilize olmuş grupta olmalarına rağmen, Antalya Müzesinde bulunan kandil ile Dumbarton Oaks Koleksiyonunda ve Cenevre Sanat ve Tarih Müzesi'nde bulunan kandiller arasında belirgin farklılıklar gözlemlenmektedir. Antalya Müzesi'ndeki kandilin kulpunda bulunan grifonun gözleri daha şişkin verilmiş (Şekil 1), fakat diğer iki örnekte gözler kaş çizgisi şeklinde verilmiştir (Şekil 6 ve 7). Antalya müzesindeki örneğin yele tasvirinde 3 adet yumru bulunmaktayken diğerlerinde 4 adet bulunmaktadır. Sadece kulplarındaki grifon tasvirinde değil, yağ deliği kapaklarındaki süslemelerde de farklılıklar bulunmaktadır. Bu da eserlerin her birinin aynı kalıptan değil, farklı kalıplarda üretildiğini göstermekte ve her bir eserin kendine özgü olduğunu kanıtlamaktadır. Antalya Müzesi'ndeki örnek de 6.yy grubu içerisinde kendine özgü tasviri ve stili ile Anadolu'ya ithal edilmiş ve Anadolu'da az bilinen örneklerden olması nedeniyle önemlidir. Ayrıca farklı bir süsleme tarzının olması, yurtdışındaki birkaç örnekle bir grup içerisine yerleştirilebilmesi, eserlerin tipolojisini yapmak ve gruplandırmak için bir örnek teşkil etmesi de bu eseri önemli kılmaktadır.

ŞEKİLLER⁶⁷

Şekil 1. Antalya Müzesi, Grifon Kulplu Kandil, (Envanter No: A787) Yandan Görünüm

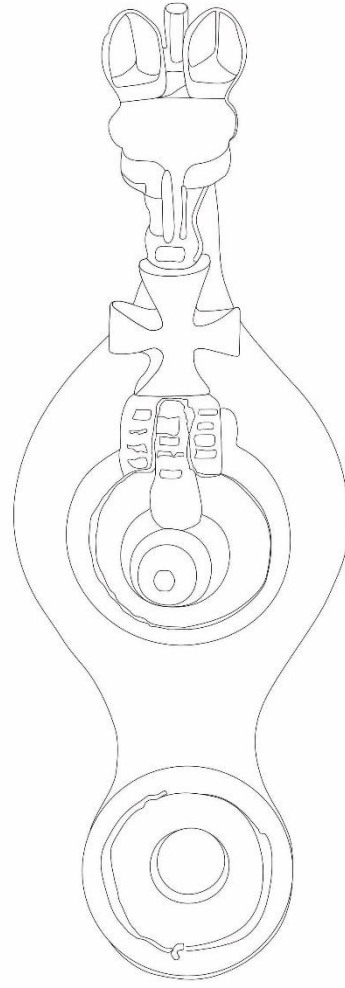

Şekil 2. Antalya Müzesi, grifon kulplu kandil, yandan görünüm çizimi

⁶⁷ Şekiller bölümünde bulunan ve referans verilmeyen çizimler ve fotoğraflar yazara aittir.

Şekil 1. Antalya Müzesi, grifon kulplu kandil, üstten görünüm

Şekil 4. Antalya Müzesi, grifon kulplu kandil, üstten görünüm çizimi

Şekil 5. Metsovo Folk Art Müzesi, At Protomlu Kulpa Sahip kandil, (Envanter No: 1015).⁶⁸

⁶⁸ Xanthopoulou, *Les Lampes en Bronze*, kat. No. LA5001; Metsovo Folk Art Museum, “Brass oil lamp with handle”, Temmuz 4, 2024, https://metsovomuseum.gr/en/online-collections/%ce%b3%ce%b5_1015-oil-lamp/.

Şekil 6. Dumbarton Oaks Koleksiyonu, Grifon Kulplu Kandil ve Kandelabrum (Envanter No: BZ. 1950.26-27).⁶⁹

⁶⁹ Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 78, kat. No. 21; Dumbarton Oaks, "Griffin Lamp".

Şekil 7. Cenevre Sanat ve Tarih Müzesi Koleksiyonu, Grifon Kulplu Kandil ve Kandelabrum.
(Envanter No: AA 2004-0218).⁷⁰

⁷⁰ Museum of Art and History Geneva, "Oil Lamp"; Martiniani-Reber, *Donation Janet Zakos*, No. 47.

Şekil 8. Dumbarton Oaks Koleksiyonu, Grifon Kulplu Kandil, (Envanter No. BZ.1962.15).⁷¹

⁷¹ Bouras ve Parani, *Lighting in Early Byzantium*, 52, kat. No. 8; Dumbarton Oaks, "Griffin's Head Lamp".

KAYNAKÇA

- Acara, Meryem ve Bedia Yelda Olcay. “Bizans Döneminde Aydınlatma Düzeni ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesi”nde Kullanılan Aydınlatma Gereçleri”, *Adalya II* (1998): 249-266.
- Acara, Meryem. “Bizans Döneminde Maden Aydınlatma Araçlarının Kullanımı ve Orta Bizans Dönemi Polykandilionları”, içinde *Ortaçağ’da Anadolu: Prof. Dr. Aynur Durukan’a Armağan*, ed. Nermin Şaman Doğan, 23-37. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Altun, Feride İmrana ve Gülsüm Elif Erginer. “İzmir Arkeoloji Müzesi Envanterine Kayıtlı Bir Grup Bronz Eser”, *Sanat Tarihi Dergisi* 29/2 (2020): 541-565.
- Arı, Ahmet. “Bir Hazine, Beş Koleksiyon: Sion (Kumluca) Hazinesi’nin Toplu Olarak Yeniden Değerlendirilmesi”, içinde *Antalya Müzesi 100 Yaşında: Antalya’nın Arkeolojik Mirası*, Cilt 2, ed. Mustafa Demirel ve diğerleri, 124-146. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022.
- Arı, Ahmet. *The Sion Treasure Reconsidered: The Biographies and Multivalence of Sacred Silver Objects in Sixth-Century Byzantium*, Studies in Byzantine Cultural History 5, Oxford: Routledge, 2024.
- Bell, Peter N. *Three Political Voices from the Age of Justinian: Agapetus, Advice to the Emperor; Dialogue on Political Science; Paul the Silentiary, Description of Hagia Sophia*. Liverpool: Liverpool University Press, 2009.
- Bouras, Laskarina. “Byzantine Lighting Devices”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/3 (1982): 479-491.
- Bouras, Laskarina, Petrides, Alexandra ve Popi Tsakirakis *The Griffin Through the Ages*. Athens: Midland Bank plc, 1983.
- Bouras, Laskarina. “Lighting, Ecclesiastical”, içinde *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kazhdan, 1227-1228. Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991.
- Bouras, Laskarina ve Maria G. Parani. *Lighting in Early Byzantium*. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2008.
- Boyd, Susan A. “A Bishop’s Gift: Openwork Lamps from the Sion Treasure”, içinde *Argentaria Romaine et Byzantine: Actes de la Table Ronde*, ed. F. Baratte, 191-209. Paris: De Boccard, 1988.
- Boyd, Susan A. “A “Metropolitan” Treasure from a Church in the Provinces: An Introduction to the Study of the Sion Treasure”, içinde *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium*, Susan A. Boyd and Marlia Mundell Mango, 5-38. Washington DC: Dumbarton Oaks, 1992.
- Cleveland Museum of Art, *Handbook: the Cleveland Museum of Art/1978*. Cleveland: Cleveland Museum of Art, 1978.

- Cleveland Museum of Art. "Lamp with the Griffin Head Handle" Temmuz 4, 2024, https://www.clevelandart.org/art/1974.77?f0=object_location%3AGallery%20105.
- Çokay, Sedef. *Antik Çağda Aydınlatma Araçları*. İstanbul: Eskiçağ Enstitüsü Yayını, 2000.
- Çömezoğlu, Özgü. "Andriake B Kilisesi'nden Bronz Objeler", *Adalya* 16 (2013): 305-320.
- Demirel-Gökalp, Zeliha. "Bizans Dönemine Ait Bronz Kandiller ve Bir Tipoloji Önerisi", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2002): 173-200.
- Demirel-Gökalp, Zeliha. "Erken Bizans Dönemine Ait Dört Bronz Polykandilion", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2004): 45-58.
- Dendy, David Reginald. *The Use of Lights in Christian Worship*. London: S.P.C.K., 1959.
- Dewing, Henry Bronson. *Procopius: on Buildings*. Loeb Classical Library 343. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1940.
- Drandaki Anastasia, "From Centre to Periphery and Beyond: The Diffusion of Models in Late Antique Metalware", içinde *Wonderful Things: Byzantium Through Its Art*, ed. Antony Eastmond and Liz James, 163-184. Oxford: Routledge, 2013.
- Drandaki, Anastasia. *Late Antique Metalware. The Production of Copper-Alloy Vessels between the 4th and 8th Centuries: The Benaki Museum Collection and Related Material*. Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 37. Turnhout: Brepols Publishing, 2020.
- Dumbarton Oaks. "Griffin Head Hanging Lamp inscribed 'of John'", Temmuz 4, 2024, <https://museum.doaks.org/objects-1/info?query=mfs%20any%20%22lamp%22&sort=9&page=27>.
- Dumbarton Oaks. "Griffin's Head Lamp", Temmuz 4, 2024, <http://museum.doaks.org/objects-1/info/27320>.
- Dumbarton Oaks. "Griffin Lamp", Temmuz 4, 2024, <https://museum.doaks.org/objects-1/info/36605>.
- Eraslan, Şehnaz. "İstanbul Büyük Saray Mozaikleri'ndeki Grifon Betimlemeleri: Roma Döneminin Benzer Örnekleriyle İkonografik ve Sanatsal İlişkisi", *Cedrus* II (2014): 443-451.
- Forbes, Robert Jacobus. *Studies in Ancient Technology: Heat and Heating Refrigeration Light*. Vol. 6, Leiden: Brill, 1966.
- Galavaris, George. "Some Aspects of Symbolic Use of Lights in the Eastern Church Candles, Lamps and Ostrich Eggs", *Byzantine and Modern Greek Studies* IV (1978): 69-78.
- Goldman, Bernard. "The Development of the Lion-Griffin", *American Journal of Archaeology* 64/4 (1960): 319-328.

- Hunter-Crawley, Heather. “Embodying the Divine: The Sensational Experience of the sixth-century Eucharist”, içinde *Making Senses of the Past: Toward a Sensory Archaeology*, ed. Jo Day, 160-176. (Carbondale: Southern Illinois University Press, 2013).
- Hunter-Crawley, Heather. “The Cross of Light: Experiencing Divine Presence in Byzantine Syria”, içinde *Experiencing Byzantium Papers from the 44th Spring Symposium of Byzantine Studies, Newcastle and Durham, April 2011*. Ed. Claire Nesbitt and Mark Jackson, 175-193. Farnham: Ashgate, 2013.
- İnanan, Filiz. “İzmir, Tire, Bergama ve Ödemiş Müzelerindeki Bizans Dönemi Pişmiş Toprak Kandiller”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Ege Üniversitesi, 2004.
- İnanan, Filiz. “İzmir Arkeoloji Müzesi’nden Bir Grup Pişmiş Toprak Kandil”, *Sanat Tarihi Dergisi* 16/1 (2007): 49-65.
- James, Liz. *Light and Colour in Byzantine Art*. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Jordan, Robert. “Pantokrator: typikon of emperor John II Komnenos for the monastery of Christ Pantokrator in Constantinople”, içinde *Byzantine Monastic Foundation Documents*, ed. John Thomas ve Angela Constantinides Hero, 725-782. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 2000.
- Kazhdan, Alexander ve Anthony Cutler. “Griffin”, içinde *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kazhdan, 884-885. (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991).
- Kocyigit, Oğuz. “Troya Müzesi’nde Bulunan Bizans Dönemi Metal Aydınlatma Araçları”, *Art-Sanat* 20 (2023): 329-353.
- Koroğlu, Gülgün ve Ozan Hetto. “Ayşe Mina Esen Koleksiyonu’ndan Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Kandillerinden Örnekler”, içinde *24. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı*, ed. Enes Kavalçalan, 405-427. Nevşehir: Hacı Bektaş Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Luibheid, Colm ve Paul Rorem, *Pseudo Dionysius: The Complete Works*. New York, NY: Paulist Press, 1987.
- Maguire, Eunice Dauterman, Maguire, Henry ve Maggie J. Duncan-Flowers. *Art and Holy Powers in the Early Christian House*. Chicago: University of Illinois Press, 1989.
- Mango, Cyril. *The Art of the Byzantine Empire 312–1453: Sources and Documents*. Toronto: University of Toronto Press, 1986.
- Mango, Marlia Mundell. *Silver from Early Byzantium: the Kaper Koraon and Related Treasures*. Baltimore: Walters Art Gallery, 1986.

- Mango, Marlia Mundell. "Beyond the Amphora: Non-Ceramic Evidence for Late Antique Industry and Trade", içinde *Economy and Exchange in the East Mediterranean During Late Antiquity*, ed. Sean A. Kingsley ve Michael Decker, 87-106. Oxford: Oxbow Books, 2015.
- Martiniani-Reber, Marielle. *Donation Janet Zakos: De Rome a Byzance*. Milan: 5 Continents Editions srl, 2015.
- McClanan, Anne L. "Illustrious Monsters: Representations of Griffins on Byzantine Textiles", içinde *Animals in Text and Textile: Storytelling in the Medieval World*, ed. Evelin Wetter and Kathryn Starkey, 133-147. Riggisberg: Abegg-Stiftung, 2019.
- Metsovo Folk Art Museum. "Brass oil lamp with handle", Temmuz 4, 2024, https://metsovomuseum.gr/en/online-collections/%ce%b3%ce%b5_1015-oil-lamp/.
- Motsianos, Ioannis. "Lighting Devices in Byzantium: Comparisons in Time and Space", içinde *Glass, Wax and Metal. Lighting Technologies in Late Antique, Byzantine and Medieval Times*, ed. Ioannis Motsianos ve Karen S. Garnett, 49-64. Oxford: Archaeopress, 2019.
- Museum of Art and History Geneva. "Oil Lamp", Temmuz 4, 2024, <https://www.mahmah.ch/collection/oeuvres/lampe-huile/aa-2004-0218>.
- Nesbitt, Claire. "Shaping the Sacred: Light and the Experience of Worship in Middle Byzantine Churches". *Byzantine and Modern Greek Studies* 36/2 (2012): 139-160.
- Olcay, B. Yelda. "Lighting Methods In The Byzantine Period And Findings Of Glass Lamps In Anatolia", *Journal Of Glass Studies* 3 (2001): 77-87.
- Radovanović, Danijela Tešić. "Lamp with the Representation of the Griffin: the Christianisation of Pagan Motifs During Late Antiquity", *Collection of Papers of the Faculty of Philosophy* 48/3 (2018): 219-234.
- Reed, Nancy B. "Griffins in Post-Minoan Cretan Art", *Hesperia* 45/4 (1976): 364-379.
- Schibille, Nadine. *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience*. Farnham: Ashgate, 2014.
- Sönmez, Neslihan. "*Bizans Sanatında Grifon Tasvirleri*". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi., Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2019.
- Stiegemann, Christoph. *Byzanz — Das Licht aus dem Osten: Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*. Mainz: Philipp von Zabern, 2001.
- Taft, Robert F. ve Alexander Kazhdan. "Candles", içinde *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kazhdan, 371-372. Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1991.
- Temür, Akın ve O. Alper Şirin. "Amisos'tan Boğa Başı Formunda Bir Kandil ve Kandelabrum". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/56 (2018): 233-242.

The British Museum. “Hanging lamp”, Temmuz 4, 2024,
https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1897-0820-1

Walters, Henry Beauchamp. *Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum*. London: Printed by Order of the Trustees, 1914).

Xanthopoulou, Maria. *Les Lampes en Bronze à l'époque Paléochrétienne*. Turnhout: Brepols. 2010.